

В. І. НЕПРІНА

Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні

Серед неолітичних культур на території України значне місце належить неоліту ямково-гребінчастої кераміки. Про його існування стало відомо в 1901 р., коли було обстежено і описано кілька стоянок на Сіверському Дінці¹. Тоді В. О. Городцов підкреслив, що виявлені тут знахідки подібні до вже відомих на той час матеріалів стоянок у Волго-Окському басейні.

За післяреволюційний час були відкриті місцезнаходження з ямково-гребінчастою керамікою на Ворсклі, Десні та Сеймі².

Деснинська експедиція 1946—1947 рр. велику увагу приділила вивченню неолітичних пам'яток саме цього типу. Вперше на Україні було досліджено стоянку з ямково-гребінчастою керамікою поблизу с. Очкіне³. В результаті проведеної роботи з'явилась можливість поставити питання про відокремлення в системі неоліту ямково-гребінчастої кераміки деснинської культури⁴.

У 1948—1949 рр. відкрито кілька стоянок поблизу с. Погорілівки на лівому березі Десни⁵, а в 1953—1956 рр. виявлено і частково досліджено ряд пам'яток на Сеймі⁶. В останні роки у басейні р. Орелі крім вже згадуваної в літературі Котівки відкрито нові стоянки⁷.

Незважаючи на те, що досі неоліт ямково-гребінчастої кераміки на Україні був відомий в основному за розвідувальними даними, деякі дослідники намагалися вирішувати питання, пов'язані з датуванням і хронологією, походженням і пізнішою долею цієї культури.

Вперше з визначенням часу існування цих пам'яток на території України виступив П. П. Єфименко, який датував їх першою половиною III тисячоліття до н. е. і вважав найдавнішими у системі неоліту ямково-гребінчастої кераміки Східної Європи і пояснював появу у Волго-Окському басейні пам'яток, подібних до українських, просуванням туди населення з України⁸. Протилежну точку зору висловила І. Г. Розен-

¹ В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии в 1901 году.— Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 174—177; В. Спесивцев. Находки в Райгородке.— Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 153—156.

² М. Я. Рудинський. Дюніні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла. Полтава, 1920; С. Баран-Бутович. Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи.— Антропология, II. К., 1925, стор. 233—240; В. Козловська. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині.— Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928, стор. 42—61; М. Юркевич. Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі.— Коротке звітання за археологічні досліді 1925 р.— ВУАК, К., 1926, стор. 96—99; Ю. С. Виноградський. Сосниця та її околиці.— Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928, стор. 147—168; К. Коршак. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві.— Хроніка археології та мистецтва, ч. I. К., 1930, стор. 63—66.

³ І. Г. Розенфельдт. Стоянка Мыс Очкинский.— КСИИМК, вып. XXXII. М., 1950, стор. 130—140.

⁴ М. В. Воеводский. Результаты работ Деснинской экспедиции.— КСИИМК, вып. XXI. М., 1947, стор. 45.

⁵ М. Я. Рудинський. Погорілівка.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 163—171.

⁶ Д. Я. Телсгін. Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме.— КСИА, вып. 4. К., 1955, стор. 145—146.

⁷ А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, стор. 101; И. Ф. Ковалева. Неолит Приорелья. Тезисы. Кривой Рог, 1965, стор. 29; і і ж. Неолитические поселения южного Левобережья Среднего Днепра.— Тезисы докладов на конференции 1966 г. Днепропетровск, 1966, стор. 57.

⁸ П. П. Єфименко. До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 35—38, 43.

фельдт. Стверджуючи відсутність на Десні стоянок типу ллялівської, вона вважала пам'ятки України пізнішими за волго-окські і походження їх пояснювала розселенням племен більовської культури в басейн Десни з басейну Оки⁹.

Д. Я. Телегін запропонував хронологічний поділ пам'яток України з ямково-гребінчастою керамікою. Виходячи з фактів культурного зв'язку їх з дніпро-донецькою та середньостогівською культурами, він датує ранні пам'ятки кінцем IV — першою половиною III тисячоліття до н. е., пізні — серединою III тисячоліття до н. е. Останні, як підкреслює дослідник, виникають тут на базі ранніх, близьких до ллялівських, і утворюють локальний варіант культури. До раннього етапу, на його думку, належать Погорілівка — Есмань, Погорілівка — Коса, Скуносове — ур. Рудого, а до пізнього — Комсомольське, Волинцеве, Скуносове — ур. Липського, Мис Очкінський, Долинське, Огірцеве та ін.¹⁰

Нові матеріали, одержані автором при дослідженні поселень в північно-східній частині України, нові дати синхронних неолітичних культур¹¹ дають змогу висвітлити по-новому хронологічну схему і характер неоліту ямково-гребінчастої кераміки на Україні.

Можна вважати, що територія поширення пам'яток цього типу в межах Української УРСР окреслена досить правильно і повно (рис. 1). Вони займають всю середню течію Десни, а на Сеймі й Сулі, Пслі та Ворсклі (тут лише у верхній та середній течіях), а на Сіверському Дінці сягають району м. Ізюма; кілька пунктів відомі на р. Орелі. За межами України подібні пам'ятки поширені вище по Десні, на Сожі, в Курській та Воронежській областях¹².

Пам'ятки з ямково-гребінчастою керамікою можна розділити на дві групи: I становлять поселення Десни та Сейму, II — Сулі, Псла, Ворскли, Орелі та Сіверського Дінця. За їх матеріалами виділяються перший (ранній), другий і третій, найбільш пізній, етапи в розвитку культури (останній — лише в деснинсько-сейминській групі).

Культура неоліту ямково-гребінчастої кераміки — найпізніше явище цієї доби на Україні. Майже на всій її території в попередній час розвивалася дніпро-донецька культура. На середньому етапі останньої обидві культури співіснують, що й було зафіксовано в розкопах верхнього шару стоянки Устя Осколу II, яка належить до першої половини — середини IV тисячоліття до н. е.¹³ В деснинсько-сейминській групі цей етап пред-

⁹ И. Г. Розенфельдт. К вопросу о связях древнейшего населения бассейнов рек Десны и Оки в конце III — начале II тыс. до н. э.— КСИИМК, вып. 75. М., 1959, стор. 92—102.

¹⁰ Д. Я. Телегин. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики на Украине.— СА, 1962. М., стор. 28—36.

¹¹ T. S. Passek. Relations entre L'Europe occidentale et L'Europe Orientale a l'epoque neolithique.— VI Congres international des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. М., 1962, стор. 3—17; В. И. Митрофанова. Неолитическое поселение в урочище Лес близ с. Миево на Черниговщине.— Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 68—78; і і ж. Неолитическое поселение на Десне.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 190—191; і і ж. Работы Деснинского отряда в 1964—66 гг.— Археологические исследования на Украине в 1966 г. К., 1967, стор. 79—83; В. И. Неприца. Неолитические памятники низовьев р. Хорол.— Археологические исследования на Украине 1968 г. К., 1968, стор. 41—46.

¹² В. П. Левенок. Археологические работы Трубчевского музея.— КСИИМК, вып. X. М., 1941, стор. 95—99; К. М. Палікарповіч. Дагістарычныя стаянкі Сярэдняга і Ніжняга Сажы.— Працы арх. камісіі, т. I. Минск, 1928; т. II. Минск, 1930; А. Н. Соловьев. Стоянки и городища окрестностей г. Курска.— Изв. Курск. губ. об-ва краеведения, № 4. Курск, 1927, стор. 12—33; В. П. Левенок. Ранненеолитическая стоянка у с. Долгое на Верхнем Дону.— КСИИМК, вып. 92. М., 1962, стор. 76—82; його ж. Характеристике культур мезолита, неолита и бронзы в Воронежском Подонье.— Изв. ВГПИ, т. 45. Воронеж, 1964.

¹³ Д. Я. Телегин. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскола.— МИА, № 79. М., 1960, стор. 182.

ставлений пам'ятками типу Волинцева та Погорілівки — Вирчища, а в сільсько-донецькій — типами Вовчанських хуторів і Новодонівки.

Вовчанські хутори. Матеріали, зібрані М. Т. Євстроповим у районі хуторів м. Вовчанська Харківської області, походять з розораного підвищення лівого берега р. Вовчої (лівої притоки Сіверського Дінця). За його даними, колекція складалась з 106 уламків кераміки та 28 крем'яних предметів. Залишилося всього 22 уламки і 8 кременів, які зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР.

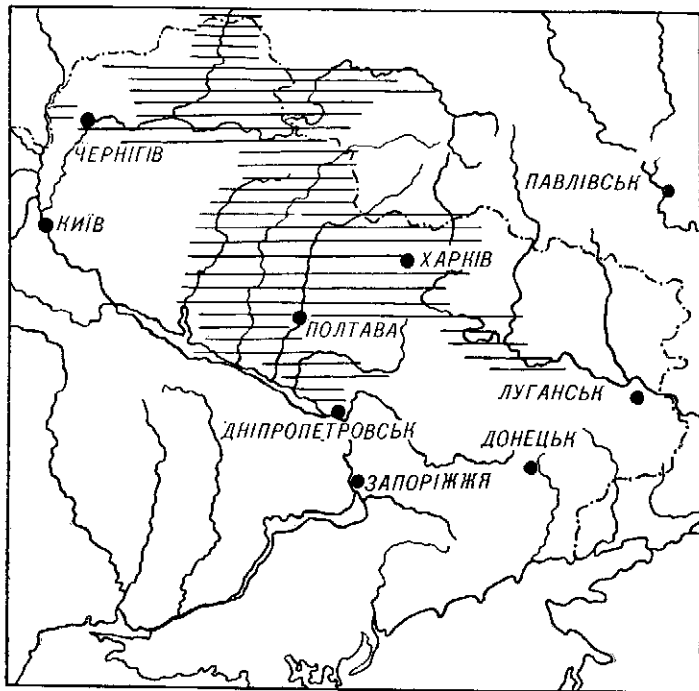

Рис. 1. Район поширення пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Лівобережжі України.

Серед крем'яного інвентаря є два відщепи, чотири пластини і перетини пластин, скребло на великому пластинчастому відщепі, овальному за формою з дугоподібним робочим краєм, загостреним невисокою ретушшю, скребло на масивному тригранному пластинчастому відщепі, вузький кінець якого і правий бік оброблено високою ретушшю. Подібне скребло було в комплексі поселення в ур. Вирчище поблизу с. Погорілівки.

Кераміка цього місцезнаходження за своїми технологічними ознаками чітко відрізняється від інших комплексів з ямково-гребінчастою керамікою. Посуд виготовлено з добре перемішаної глини з домішкою дрібного піску, стінки покриті тонким шаром червоного або сіро-жовтуватого ангобу. Зовнішня поверхня добре загладжувалася з допомогою м'якого предмета, внутрішня — дрібнозубчастим штампом.

Уламки належать 22 посудинам. Серед них 11 прикрашено ямково-гребінчастим орнаментом — горизонтальними рядами ямкових або гребінчастих вдавлень, які чергуються між собою і заповнюють усю поверхню посудини (рис. 2, 2). Іноді зони ямкового орнаменту розділені одним або двома горизонтальними рядами відбитків гребінця. Чотири посудини оздоблено орнаментом у вигляді неглибоких ромбічних, видовжено-овальних ямок, розташованих або горизонтальними смугами, або в шаховому порядку. Трьом екземплярам властивий своєрідний орнамент: ча-

стіна округлодонного горщика прикрашена горизонтальними зонами косих рядів підтрикутних наколів, поділених лініями відбитків штампа у вигляді римської цифри I (рис. 2, 7); інша посудина орнаментована геометричними фігурами з рядів наколів, нанесених вузьким стержнем у «відступаючій» манері (рис. 2, 4); третя має на плічках відбитки обмотаного мотузкою стержня значного діаметра.

Є уламки трьох посудин, які містять рослинну домішку, але за іншими ознаками не відрізняються від основної групи посуду. Вони орнаментовані насічками по зрізу вінець, глибокими циліндричними ямками на шийках та горизонтальними рядами вузьких «відступаючих» наколів (рис. 2, 5).

Один з фрагментів, який має у глині домішку товчених черепашок і прикрашений поглибленою хвилястою смужкою та вертикальними гребінчастими рядами, найімовірніше, належить до іншої культури.

Виходячи з технологічної однорідності, кераміку з Вовчанських хуторів можна вважати одночасною. Наявність у керамічному комплексі посуду, широко відомого з кінця неоліту в поселеннях та могильниках Надпоріжжя і Приазов'я, дає підставу синхронізувати цю пам'ятку з могильниками мариупольського типу та поселеннями типу Середнього Стогу I. Таким чином, місцезнаходження Вовчанські хутори — один з ранніх проявів неоліту ямково-гребінчастої кераміки на Сіверському Дінці — датоване першою половиною — серединою IV тисячоліття до н. е.

Окремі уламки кераміки з ангобом, типової для Вовчанських хуторів, трапляються в пам'ятках Сіверського Дінця: с. Огірцеве 2 (рис. 2, 1) (розвідка Д. Я. Телегіна 1959 р.); Сейму — с. Чаплище, (рис. 2, 6). Псла — хутір Пісківка (рис. 2, 3) (розвідка В. А. Іллінської 1966 р.); Хоролу — с. Демченкове — Лука (розвідка Є. В. Махно і автора 1967 р.).

Пам'ятки типу верхнього шару стоянки Устя Осколу I — Новодонівка 1, поширені в межах сульсько-донецького району, також належать до початкового етапу розвитку культури.

Новодонівка. Поселення розташоване на підвищенні в заплаві лівого берега Сіверського Дінця, поблизу с. Новодонівки Вовчанського району

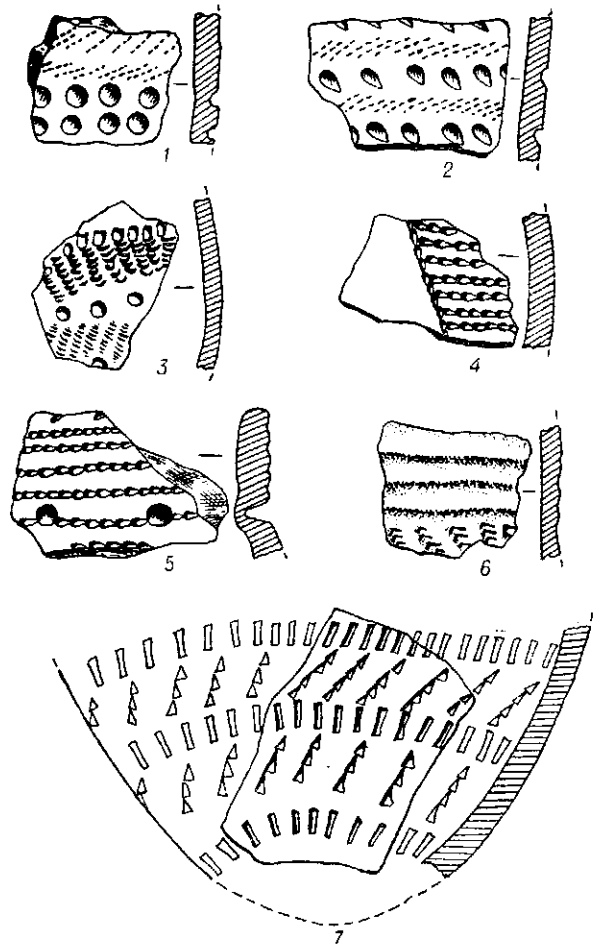

Рис. 2. Кераміка поселень:

1 — Огірцеве; 2, 4, 5, 7 — Вовчанські хутори; 3 — Пісківка; 6 — Чаплище.

ну Харківської області. Культурний шар значно зруйнований поселенням зарубинецької культури¹⁴.

Крем'яний інвентар представлений 211 предметами, 98 з яких мають голубувату патину і за іншими ознаками не відрізняються. Склад інвентаря звичайний для дніпро-донецької культури цієї території: пірамідальні та призматичні нуклеуси, нуклевидні уламки, відщепи, пластинки,

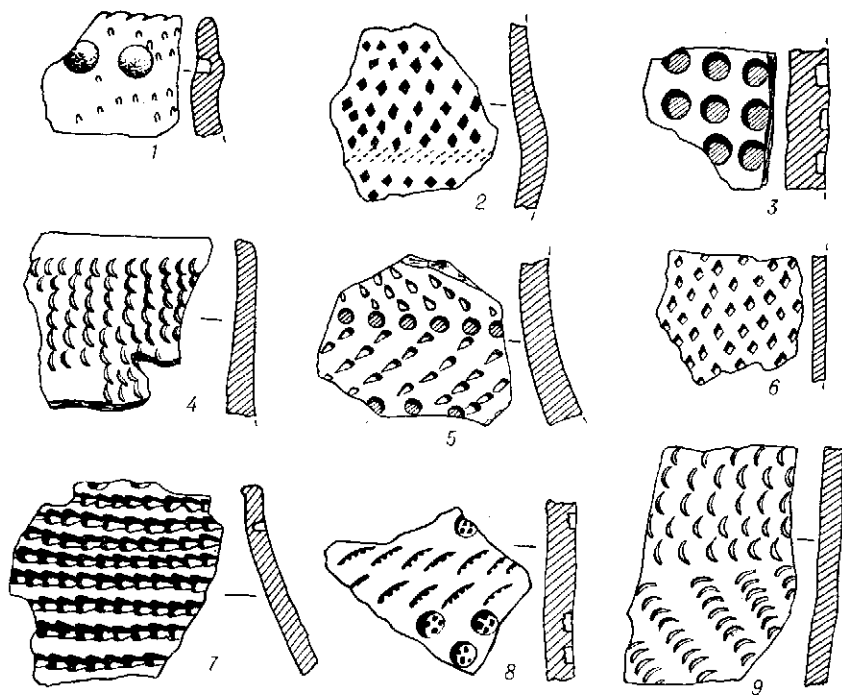

Рис. 3. Кераміка поселень:

1, 3—4, 6—7 — Новодонівка 1; 2, 5 — Новодонівка 2; 8—9 — Біла Гора.

різці на відщепках або кутах зламаних пластин, округлі скребки, ножі на певеликих пластинах і одна трапеція з перетину пластини.

Керамічний комплекс представлений уламками 49 посудин. 4 посудини мають рослинну домішку, вони прикрашені гребінчастим орнаментом та наколами (рис. 3, 7); 14 — з домішкою піску в глині, тонкостінні, орнаментовані неглибокими дужковими вдавленнями (рис. 3, 1, 4), ромбічними (рис. 3, 6) або округлими неглибокими ямками (рис. 3, 3) і гребінчастим штампом у вигляді «ялинки»; 31 посудина — з пористої глини, прикрашена гребінцем або великими «відступаючими» наколами.

Зазначені технологічні групи кераміки близькі між собою за формами і характером орнаменту. Аналогії посуду з рослинною домішкою знаходимо в матеріалах верхнього шару стоянки Устя Осколу II. Група пористого посуду подібна до найдавніших типів кераміки нижнього енеолітичного шару Олександрії¹⁵.

Матеріал Новодонівського поселення відбиває той час, коли в степовій зоні починалося формування ранніх ланок давньоямної культури, а на північ від неї складається культура неоліту ямково-гребінчастої кераміки.

¹⁴ В. І. Митрофанова. Пам'ятки зарубинецького часу на Дінці.— Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 190.

¹⁵ Д. Я. Телегіш. Энеолитическое поселение и могильник у х. Александрья.— КСИА, вып. 9, К., 1960, стор. 10—16.

Пам'ятки типу Новодонівки — масове явище на території Лісостепу в першій половині — середині IV тисячоліття до н. е. В межах Донецького басейну до цього самого типу належать також поселення Новодонівка 2 (рис. 3, 2, 5), Устя Осколу II — верхній шар, на Хоролі — Демченкове і Іване Селище, на Пслі — Баранівка, на Ворсклі — Біла Гора (рис. 3, 8, 9), Рудия, Макухівка, Марки, на Орелі — Гупалівка та ін.

У межах Деснинсько-Сеймишського району ранній етап культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки представлений Волинцевським поселенням у Путивльському районі Сумської області.

Волинцеве. Неолітичне поселення розташоване на піщаному підвищенні серед заплави лівого берега Сейму, в ур. Городок. Тут були розкриті два вогнища, навколо яких лежали уламки посуду, крем'яні та кварцитові знаряддя і відходи від їх виробництва (розкопки С. С. Березанської та Д. Я. Телегіна).

Крем'яний інвентар включає 21 екземпляр — три відщепи, три пластини, три кішцеві пластинчасті скребачки, чотири скребачки на відщепках, п'ять ріжучих знарядь, два з яких зроблено на пластинах зі скошеним кінцем, уламок рубального знаряддя, виготовленого в техніці двобічного обтісування, з пришліфованим лезом, скобель з відщепа та відтискувач на тригранній пластині.

Кварцитових предметів 16: відщепи, шість великих масивних пластин, три скребла, три ріжучих знаряддя видовжено-овальних пропорцій, один бік яких масивний, зручний для тримання в руці, другий — лезо, звичайно загострене двобічною ретушшю (ножі обушкові), три рубальних знаряддя підтрикутних та овальних обрисів.

Керамічний комплекс становлять уламки 56 посудин, що за складом глини і характером обробки поверхні можуть бути поділені на дві групи. I група (уламки від 37 посудин) характеризується гостро-округлодонними горщиками з опуклими боками і злегка звуженими вінцями (рис. 4, 7). Посуд з домішкою крупнозернистого піску і рослинних волокон, з добре заглаженими, часто до легкого блиску, поверхнями, внутрішня іноді оброблена крупнозубчастим штампом. Посуд прикрашено різноманітними сполученнями ямкового, гребінчастого, накольчастого, проглаженого орнаменту та відбитками різних лопаточок у «відступаючій» манері (рис. 4, 1—3, 5—7). Особливо характерне чергування рядів ямкового і гребінчастого штампів на всій поверхні посудин, а також ямок, відтиснутих кутком лопаточки у «відступаючому» порядку (рис. 4, 3). Кераміка II групи (уламки від 19 посудин) більш тонкостінна, з домішкою піску, добре заглаженими з обох боків поверхнями. Орнамент переважно ямковий (ямки округлі, неглибокі ромбічні, овальні, кутасті, видовжені тощо), часто нанесений у «відступаючій» манері.

Обидві групи одночасні і мають спільні технологічні та орнаментальні ознаки. Детальне дослідження орнаменталії посуду цієї пам'ятки приводить до висновку, що ямковий орнамент виникає з «відступаючого» накола (рис. 4, 2, 5).

Комплекс Волинцевого становить органічний сплав різних культурних явищ, які сприяли виникненню культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки. У створенні цього комплексу взяли участь племена дніпро-донецької культури, про що свідчить тотожність I групи посуду Волинцевого з посудом Козлівки¹⁶ та дніпро-донецьких пам'яток Київського Подніпров'я. Екземпляри, орнаментовані «відступаючими» лопаточками, подібні до посуду поселень типу Середнього Стогу I і могильників маріупольсько-микільського типу, а найбільше до орнаментованої наколами кераміки неолітичної культури Верхнього Дону (нові матеріали В. П. Ле-

¹⁶ Д. Я. Телегін. Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме.— КСИА, вып. 4. К., 1959, стор. 146.

венка та А. Т. Синюка). Крім того багато спільних рис вона має з керамікою типу Сперрінгс у Фінляндії¹⁷.

Розкопки подібної до Волинцевого пам'ятки поблизу с. Погорілівка в ур. Вирчище дали досить виразний і повний комплекс крем'яних і кварцитових виробів, прототипи яких відомі ще в пам'ятках, аналогічних Смячі. Це вістря до стріла на пластинах так званого свідерського типу,

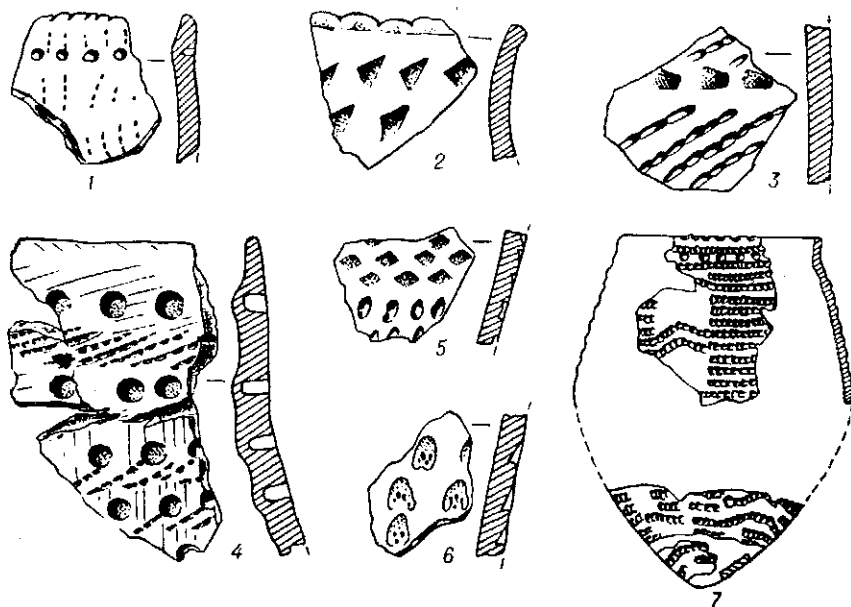

Рис. 4. Кераміка поселень:

1—3, 5—7 — Волинцеве; 4 — Погорілівка — ур. Вирчище.

сокири-різак типу транше, знаряддя типу рабо, різці на відщепі і пластинах та ін.¹⁸

Розгляд матеріалів раннього етапу приводить до деяких висновків про походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України, що зумовлене нашаруванням на лівобережну дніпро-донецьку культуру (раннього етапу) культури з накольчастою керамікою. Це простежується за синкретичним складом як виробничого інвентаря, так і за посудом, характерними для ранніх пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на території України. Найімовірніше, що тут мав місце рух населення зі сходу, зокрема з Верхнього Дону, де в останні роки виявляється культура з накольчастою керамікою¹⁹ і виробничим інвентарем, що включає типи знарядь, характерних також для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою (ріжучі знаряддя обушкових типів, великі пластинчасті скребки, вістря списів з двобічною ретушю, різці на відщепі та ін.). Особливий інтерес становлять знахідки белемітних штампів, які вживалися на поселеннях Верхнього Дону для нанесення наколів на посуді, а пізніше — для ямкового орнаменту (розкопки А. Т. Синюка III Університетської стоянки).

На Десні в ранньому неоліті ямково-гребінчастої кераміки простежуються більш глибокі місцеві культурні традиції, зокрема в техніці

¹⁷ A. Eugoraeus. Die relativ Chronologie der steinzeitliche Keramik in Finnland.— Acta Archaeologica, XXI. København, 1930, стор. 173.

¹⁸ В. М. Митрофанова. Неолитическое поселение на Десне.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 190—191.

¹⁹ В. П. Левенюк. Неолит Верхнего Дона. Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1969, стор. 10—15, 17—18.

обробки кременю, які сягають ще мезолітичного часу (Смячка, Кудлаївка, Піщаний Рів).

До раннього етапу в Деснинсько-Сейминському районі належать крім Волинцевого і Погорілівки — Вирчища (рис. 4, 4) частина комплексу Мису Очкіньського, Мізінський острів, Пирогове, Скуносове — Малий Груд, Шечкове і Герасимівка у верхів'ях Сули.

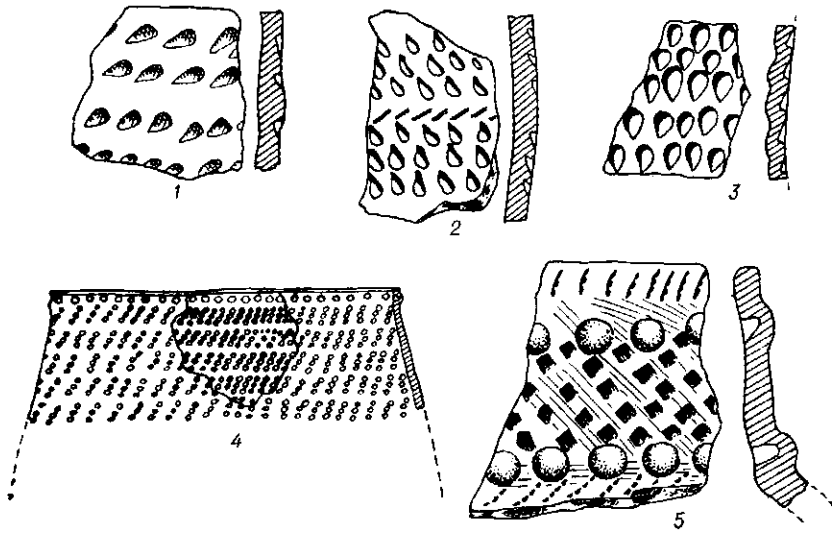

Рис. 5. Кераміка поселень:

1 — Попівка; 2 — Ключи; 3—4 — Погорілівка — ур. Коса; 5 — Комсомольське.

Другий етап неоліту ямково-гребінчастої кераміки виділений на основі культурних контактів пам'ятками типу Дерев'янки, датованими другою половиною IV — початком III тисячоліття до н. е.²⁰ У Сульсько-Донському районі цей етап відображено поселеннями, подібними до Комсомольського, а в Деснинсько-Сейминському — до Скуносого і Погорілівки — Коси.

Комсомольське. Сліди поселення відкриті на розораному підвищенні лівого берега Сіверського Дінця, при впадінні у нього р. Хотомельки, поблизу с. Комсомольського. Тут, на площі 300×900 м, зібрано великий і різноманітний матеріал: уламки посуду і крем'яний інвентар. Переважають неолітичні знахідки, вони, на наш погляд, неодиначасні. Більш ранні з них належать до новодонівського типу. Інша група представлена посудом і кременем другого етапу, які добре пов'язуються хронологічно з пам'ятками типу Дерев'янки.

Крем'яний інвентар цього часу становлять пожі та скребла на великих ножевидних пластинах, двобічно оброблені вістря, тесла та інші знаряддя.

Уламки посуду належать котлоподібним та яйцеподібним за формою горщикам з домішкою піску у глині або з такими домішками, після випалювання яких тісто стає пористим. Поряд із посудом, звичайним для неоліту ямково-гребінчастої кераміки, трапляється інший за формою — з високою циліндричною шийкою і невеликими, але добре виявленими плічками (рис. 5, 5). Він подібний до посуду Дерев'янки. В його орнаментатії є «перлини», ямки різної форми (вузькі видовжені, овальні, ромбічні, трикутні, квадратні і т. ін.), в тому числі нанесені у «відступаючій» манері, а також «відступаюча» лопатка, гребінчасті відбитки

²⁰ Д. Я. Телегин. Основные черты и хронология среднестоговской культуры эпохи меди.— Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 87.

тощо. У Деревці на звичайному для цієї пам'ятки посуді трапляється також не типовий для нього візерунок: «перлини» та ямки, якими прикрашено всю поверхню посудини (це певне відхилення). Датуються ці матеріали другою половиною IV — початком III тисячоліття до н. е. У Сульсько-Донецькому районі до цього часу належать Мартове I, Огірцеве 2, Рубіжне — на Сіверському Дінці, Пошівка (рис. 5, 1) і Федорівка — на Хоролі²¹.

В Деснинсько-Сейминському районі другий етап характеризують пам'ятки типу Скуносого та Погорілівки — Коси.

Скуносове. За 1,5 км на схід від села в ур. Рудому розташоване неолітичне поселення з добре збереженими культурними нашаруваннями, що залягають у відслоненнях заплавної тераси. Шар насичений уламками посуду, кварцитовими та крем'яними знаряддями і відходами від їх виробництва.

Крем'яний інвентар складається з нуклеусів і відщепів, пластинок, скребків на відщепах і пластинах, ріжучих знарядь, різців, трикутного вістря для дротика.

Кераміка фрагментована, у глині — домішка піску та іноді рослинні волокна або кривавик. Посуд з рослинною домішкою (28 фрагментів) орнаментований гребінцем, підтрикутними наколами, прогладженими лініями або не має оздоблення. У групі кераміки із домішкою піску та кривавику (12 фрагментів) переважає ямковий орнамент. Є уламок вінця посудини за формою дерев'яного типу. Переважає кераміка з домішкою піску в глині. В орнаменті панує візерунок у вигляді овальних, округлих, підтрикутних та кутастих ямок. Під вінцями часто трапляються «перлини». Іноді ямкові зони розділені смужкою гребінця. Дуже характерні смуги без орнаменту між цими зонами. Відбитки лопаточок у «відступаючій» манері тут трапляються рідко. При оздобленні посуду широко використовувались як самі белемніти, так і спеціальні штампи у вигляді белемніту, вироблені з глини.

До Скуносівської стоянки подібні Заболотове, Долинське, Таранський, Пекареве, Жовтневе на Сеймі, Погорілівка — Коса (рис. 5, 3—4), Погорілівка — Плюшняк і Есмань на Десні, Клюси на Снові (рис. 5, 2).

Пізній етап культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки визначається на підставі знахідок посуду з ямковим орнаментом у вигляді геометричних фігур у комплексі поселення в ур. Ліс (третья чверть III тисячоліття до н. е.)²².

Кількість поселень на той час скорочується в зв'язку з просуванням на північ і північний захід племен давньоямної культури. Свідченням цього є поява пам'яток, близьких середньому шарові Михайлівки та Лисої Гори під Лубнами²³, а також на Сеймі, де на місцях з ямково-гребінчастою керамікою виникають поселення типу Лисої Гори.

До пізнього етапу культури належать Погорілівка — Есмань (верхній шар), Сосниця — В'юшище, Погорілівка — Бондаренкова Ямка, Радуль — Пчелиця і Радуль — садба М. С. Погорелого).

Погорілівка, ур. Бондаренкова Ямка. Поселення розташоване за 1 км на захід від села. Тут виявлено значний матеріал, представлений уламками посуду, крем'яними і кварцитовими знаряддями²⁴. В цілому він не відрізняється від матеріалів пам'яток другого етапу. В крем'яному інвентарі переважають деревообробні знаряддя, виготовлені в техні-

²¹ В. А. Товкачевский. Неолитическое поселение у с. Поповка на р. Хоролс.— КСИА, вып. 11. К., 1961, стор. 80—81; В. И. Неприна. Неолитические памятники низовьев Хоролы.— Археологические исследования на Украине 1967 г. К., 1968, стор. 41, 44.

²² В. И. Митрофанова. Позднепалеолитическое поселение в урочище Лес близ с. Мнево на Черпиговщине.— Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 77.

²³ Собрание Скаржинской.— Труды VIII АС, т. IV. М., 1897, табл. LXXVIII—LXXX.

²⁴ В. И. Митрофанова. Работы Деснинского отряда 1964—1966 гг. Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. К., 1967.

ці двобічного обтісування, але вже немає виробів, характерних для мезолітичної доби — трапецій, пластинок з оббитим краєм, різців та ін. Посуду властиві ті самі форми котлоподібних і яйцеподібних горщиків, прикрашених переважно ямковим орнаментом (рис. 6). Основна відміна кераміки пізнього етапу в тому, що ямковий візерунок komponується у вигляді геометричних фігур — трикутників, ромбів і розташовується він

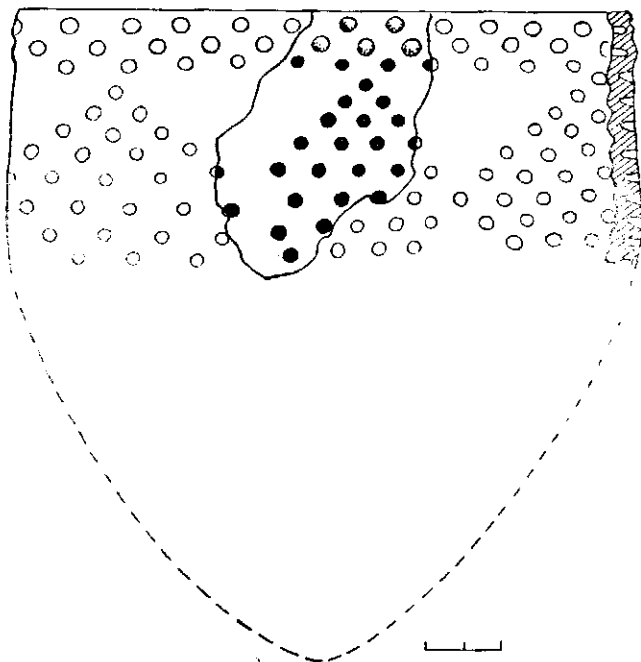

Рис. 6. Горщик з поселення Погорілівка — ур. Бондаренкова Ямка.

нерідко лише на верхній частині горщиків, а не на всій поверхні, як на посуді попередніх етапів.

В кінці III тисячоліття до н. е. на Десну та в Подніпров'я просуваються племена середньодніпровської культури, з чим, можливо, пов'язане припинення розвитку неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України. Могло бути, що окремі поселення такого типу співіснували з середньодніпровськими, наприклад, Радуль — Пчелиця*, але в цілому розвиток цієї культури наприкінці III тисячоліття до н. е. припиняється.

В. И. НЕПРИНА

Неолит ямочно-гребенчатой керамики в северо-восточной Украине

Резюме

Памятники с ямочно-гребенчатой керамикой занимают северо-восточную часть Украины. Они не являются однородными на очерченной территории и могут быть разделены на северную и южную группы.

На материалах обеих групп выделяются первый и второй этапы неолита этого типа. Третий этап представлен материалами поселений только на Десне и в деснинско-

* Збори В. В. Іногди та розкопки Д. Я. Телегіна в 1967 р.

днепровском междуречье, так как в это время территория южной группы и Посеймья занята другой культурой.

В статье показаны основные черты материальной культуры памятников, в частности речь идет о формировании ямочного узора на посуде, способах ее орнаментации, а при рассмотрении производственного инвентаря — о приемах микро- и макролитической техники (с преобладанием последней), об использовании двух видов сырья (кремня и кварцита).

Установлены следующие даты: для раннего этапа — первая половина — середина IV тысячелетия до н. э., второго — вторая половина — начало III тысячелетия до н. э., третьего — середина — третья четверть III тысячелетия до н. э.

Имеющиеся материалы дают возможность заключить, что культура неолита ямочно-гребенчатой керамики формировалась в результате наложения на лесобережную днепро-днепровскую культуру раннего этапа пришедшей верхнеднепровской (с накольчатой керамикой). На Десне, кроме того, в технике обработки камня прослеживаются глубокие местные традиции, уходящие корнями в мезолитическое время (Смячка, Кудласька, Песочный Ров).

А. С. РУСЯЕВА

Культ Кори-Персефони в Ольвії

Землеробські обряди і культу, зокрема культ Деметри, у Греції були досить поширені. Особливо помітну роль відігравала в них Кора-Персефона, дочка Деметри. За більш ранніх часів, певне, Кора і Персефона * були дві самостійні богині, остання виступала в значенні катахтонічного божества в культах, поширених у багатьох місцевостях Греції, і вважалась іноді дочкою Зевса і підземної р. Стиксу. В інших випадках її матір'ю була Рея, і Персефона, володіючи самостійним культом, не залежала від Деметри. З розвитком землеробської релігії, в основі якої лежала ідея померлих на рослинисть, ідея в'янення і відродження природи, Персефона і дочка Деметри Кора ** були об'єднані в один образ Кори-Персефони, яка мала тісне відношення не лише до підземного царства, а й до землеробства і посівів. Цей образ породив один з найчудовіших міфів в історії грецької релігії і відомий гомерівський гімн Деметрі¹. Сюжет його: викрадення Кори-Персефони богом підземного світу Аїдом, внаслідок чого вона одну третину року проводила під землею, а дві третини — на землі разом з Деметрою. Історики античності² вважають, що гомерівський гімн мав мету пояснити заснування елевсінських містерій, де вшанування Деметри і Кори-Персефони досягло свого апогею і, набравши містичного характеру, стало таємним культом, єдиним у своєму роді. Головним змістом елевсінських містерій було повернення Кори-Персефони з підземного царства та її перемога над смертю, яка стала запорукою перемоги і для людей³.

* ПЕРСЕФОНІА, ПЕРСЕФОНІ, ПЕРСЕФОНІ.

** КОРОС, КОРИ — юнак, дівчина; КОРЕ — молода рослинисть. Євсевій, Варрон, а також деякі сучасні дослідники розуміли Кору як символ достатку зернового врожаю.

¹ Гомер. Гімн Деметре. — Елліністичні поети. М., 1964.

² Дж. Фрезер. Золота ветвь, т. III. Л., 1928, стор. 108; F. M. Cornford. The APARXAI and Eleusinian Mysteries. Quiggin, стор. 153; Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, стор. 227—233; А. Ф. Зелинский. История античной культуры. М., 1915, стор. 122—125; А. А. Передольская. Терракоты из кургана Большая Близица и гомеровский гимн Деметре. — Труды Государственного Эрмитажа, т. VII. Л., 1962, стор. 46—91.

³ П. И. Новосадский. Елевсисские мистерии. СПб., 1887, стор. 131—133.